

Gulnoraxon VALIXONOVA,

Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti dotsenti Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori

E-mail: gulivali@mailru

Tel: 90 0607591

Andijon davlat pedagogika instituti dotsenti, t.f.f.d., S.N.Yusupova taqrizi asosida

NATIONAL DRESSES: TRADITIONALISM AND TRANSFORMATION

Annotation

In this article, the author describes the changes in the clothes and headdresses of the Uzbek and Uyghur peoples, who moved to the territory of present-day Uzbekistan in the second half of the 19th century and lived in a close ethno-cultural environment with the local peoples. changes are analyzed. The priority factors in the formation of clothes are also shown.

Key words: Clothing, evening, traditional, national, territory, gazlama, tailoring, cap, burq, buranji.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПЛАТЬЯ: ТРАДИЦИОНАЛИЗМ И ТРАНСФОРМАЦИЯ

Аннотация

В данной статье автор описывает изменения в одежде и головных уборах узбекского и уйгурского народов, переселившихся на территорию современного Узбекистана во второй половине XIX века и живших в тесной этнокультурной среде с местными народами. Проанализированы изменения. Также показаны приоритетные факторы формирования одежды.

Ключевые слова: Одежда, вечерняя, традиционная, национальная, территория, газлама, пошив одежды, шапка, бурк, буранджи.

MILLIY KIYIMLAR: AN'ANAVIYLIK VA TRANSFORMATSIYA

Annotatsiya

Mazkur maqolada, muallif tomonidan XIX asr ikkinchi yarmidan hozirgi O'zbekiston hududlariga ko'chib kelib joylashib, mahalliy xalqlar bilan o'zaro yaqin etnomadaniy muhitda yashagan o'zbek va uyg'ur xalqlarining kiyim- kechak, bosh kiyimlarida yuz bergan o'zgarishlar tahlil etilgan. Shuningdek, kiyim kechaklarning shakllanishidagi ustuvor omillar ham ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Kiyim, kechak, an'anaviy, milliy, hudud, gazlama, tikilish, do'ppi, bo'rk, paranji.

Kirish. Ma'lumki, jahon xalqlarining milliy kiyimlari uzoq davom etgan tarixiy jarayonlarda shakllanib, xalqning moddiy farovonligini aks ettiruvchi ko'zgu ham hisoblanadi. Jamiyatdagi iqtisodiy farovonlik, yonma-yon yashovchi etnoslar o'rtasidagi aloqalar hamda xalq ijodkorligining uyg'unlashuvi namunasi sifatida namoyon bo'ladi. Kiyim-kechaklar doimiy o'zgarib, rivojlanib, takomillashib borishi jamiyatda kechgan ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy-etnik jarayonlar bilan bevosita bog'liqdir.

An'anaviy kiyimlarni tadqiq etishda ularni erkak, ayol va bola kiyim turlariga bo'lingan. Kiyimlar ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlardan kelib chiqib, yosh va mavsumga qarab tikilgan. Darhaqiqat, Markaziy Osiyoda yashovchi xalqlarning an'anaviy kiyimlari o'zlari yashab turgan geografik mintaqaning iqlimi, ya'ni qishning quruq sovuq, yozning jazirama issig'iga mos shakllanib borgan, albatta.

Tadqiqot metodologiyasi. XIX asrning ikkinchi yarmidan ommaviy ravishda hozirgi O'zbekiston hududlariga, asosan Farg'ona vodiysi va Toshkentga ko'chib kelgan sharqiy turkistonlik uyg'urlar mahalliy aholi bilan etnomadaniy aloqalarga kirishar ekan, shubhasiz, an'analarni, milliy madaniyatning asosiy jihatlarni muayyan davr saqlab qolishga erishgan. Buning sabablari dastlab kompakt joylashuv, o'zi bilan birga olib kelgan buyumlari, xali hududning yangi madaniy yutug'ini bilmaslik deb hisoblash mumkin. Biroq hamma vaqt ham mintaq hududiga ko'chib kelgan etnik guruhlar milliy madaniyatiga xos bo'lgan (xususan, moddiy madaniyatdagi) jihatlarni saqlanmagan. Transformatsiyaga uchragan milliy madaniyat namunalar orasida moddiy madaniyat ya'ni, uy- joy qurilishi, kiyim -kechaklar asosiy o'rin tutadi. Yaratilishi murakkab, katta kuch va mablag' talab etuvchi yuqoridagi madaniy namunalar tez fursatlarda o'zgarishlarga uchrashi tabiiy.

Farg'ona vodiysi etnoslarini tadqiq etgan U.Abdullaevning ta'kidlashicha, «olib kelingan madaniyat»ga xos jihatlarning bir qismi o'sha davrlardayoq mahalliy aholi tomonidan qabul qilinmadi. Boshqa bir qismi esa, mahalliy an'analarni bilan aralashib, ohir oqibat uning tarkibiga singib ketdi. Shubhasiz, bu jarayon xalq milliy kiyimlarida ham sodir bo'ldi[1.99].

Tahlil va natijalar. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, «ommaviy migratsiya» arafasidayoq sharqiy turkistonlik uyg'urlarning an'anaviy-milliy kiyimlarida bir qator o'zgarishlar va yangiliklar kuzatiladi. Buning sabablari quyidagilar bilan bog'liq bo'lib, bu o'z navbatida:

- Xitoy bosqini;

- o'zaro yaqin yashashgan xitoyliklar va dunganlarning sharqiy turkistonliklar madaniyatiga, xususan kiyim-kechaklariga ta'siri;

- bu davrga kelib uyg'ur aholisi katta qismining vodiy o'zbeklari orasida aralash yashaganidir.

Shu sababdan bevosita mahalliy xalqlar ta'sirida kiyimlarda, mato va tikilish uslublarida o'zgarishlar yuz bera boshlagan. Biroq, bir qator an'anaviy kiyimlarni o'rganish shuni ko'rsatmoqdaki, bu hudud aholisining kiyimlari qanchalik uyg'unlashib bormasin, baribir XIX - XX asr boshlarida har bir etnik jamoa milliy kiyimlarida etnosga xos etnik va mahalliy xususiyatlar saqlanib qolgan edi. S.Gubaeva o'z tadqiqotlarida uyg'urlarning an'anaviy liboslari o'zbek, qirg'iz, tojik, qoraqalpoq va boshqa turkiy etnoslarga xos bichilish va tikilish uslubidan katta farq qilmaganligini ta'kidlagan[2.514].

Xalq an'anaviy kiyimlarining shakllanishiga ta'sir etgan asosiy omillar ichida etnos xo'jalik faoliyatining yo'nalishi yetakchi o'rin tutib, chorvachilik bilan shug'illanuvchilar o'troqlashib, dehqonchilik bilan shug'illanish tobora rivojlangan. Bundan ko'rinib turibdiki, qayta ishlangan teri mahsulotlari, yengil, to'q matolardan cho'ponlar, chorvadorlarga kiyim tayyorlangan bo'lsa, dehqonchilik bilan shug'illangan aholi qismi mehnat turi uchun mos bo'lgan matolardan, tikilishi jihatidan ham qulay bo'lishi kerak.

Milliy kiyimlar haqida so'z ketganda, eng avvalo gazlama va matolar, ularning turlariga etibor qaratish lozim. Aholi kiyimlari uchun ishlatilayotgan ip-gazlama uy sharoitida tayyorlanib, teriga ishlov berilgan charm matolardan ham foydalanilgan.

Qadim zamonlardayoq Sharqiy Turkistonning Xo'tan, Turfon, Qashqar kabi shaharlaridan nafis gazlama matolar eng ko'p keltirilgan hudud Farg'ona vodiysi hisoblangan. Qashqarda to'qib tayyorlangan matolarning 81 foizi O'rta Osiyoga yuborilgan[3]. Biroq, qadimiy xitoy manbalarining guvohlik berishicha, «bode» (paxta) gazmoli Farg'ona hukmdorlari tomonidan Sharqiy sin sulolasi imperatorlariga jo'natilgan[4].

Mavzuga oid adabiyat tahlili. Tadqiqotlarda qayd etilganidek, XIX asr boshlarida Qashqardan surp, sariq, qora, jigarrang bo'z matosi Farg'ona vodiysiga va shimoliy qirg'izlarga ko'plab keltirilgan. Hunarmandchilik buyumlaridan tashqari jun va teriga talab kuchli bo'lganligi sababli O'rta Osiyoga, uning yirik markazlari hisoblangan Qo'qon va Toshkentga ham olib kelish boshlangan[5].

Qashqar bo'zi (dabi), paxtadan xonaki tayyorlangan (barang), xitoy ipagidan tayyorlangan tovor (tovar-ipak mato), yarim ipak va biroz qo'polroq zarbof (parcha), to'q ko'k, yo'l-yo'l (las) mato vodiy aholisi orasida juda mashhur bo'lgan. Qo'qon, Marg'ilon, Namangan, Xo'jandda to'qib tayyorlangan shoyi, shoyiga o'xshab to'qilgan gulbara, beqasam, olachalar Sharqiy Turkiston shaharlarida ancha haridorgir edi[6]. Uyg'urlarda tomonidan to'qib tayyorlangan matolarning asosiy qismi paxtadan bo'lgan. Qashqarda esa, parcha va atlas kabi qimmatbaho matolar ko'proq to'qib, savdo qilingan. Ayollar uchun mo'ljallangan bayram liboslarini Xo'tan, Andijon, Marg'ildonda tayyorlangan rang-barang shoyilardan tikish urf bo'lgan[7].

Uyg'ur xalqi an'anaviy kiyimlarida ikki muhim jihat - mato va tikilish uslubi o'ziga xoslikni ifoda etgan. Erkaklar an'anaviy kiyimlarining o'ziga xosligini bezaklari va yoqa tuzilishida ko'rish mumkin. Erkaklar an'anaviy kiyimlarining oldi qismi ochiq va yopiq turlari, yengi keng va uzun, bo'yi esa tizzadan kaltarok (yoshlarga mos) va tizzadan pastroq (keksa) ko'rinishlarda tikilgan. Bunday erkak ko'ylaklari tasma bilan bezatilib, «tunikanusxa» deb nomlangan. Kiftaki nusxa ko'ylaklar xo'ja, to'ra va saidlar orasida keng tarqalgan bo'lib, «mullacha ko'ylak» nomi bilan ham atalgan[8].

O'rta Osiyo xalqlarining «tunikanusxa» bichimidagi an'anaviy kiyimlari evolyusiyasini tadqiq qilgan O.A.Suxareva: «Farg'ona vodiysi, Qirg'iziston, Sharqiy Turkiston va Pomir oldi hududlarini o'z ichiga olgan madaniy-tarixiy hududda yashovchi xalqlarning kiyimlaridagi tabaqalanish (differensiyalashuv) jarayoni eng avvalo an'anaviy kiyimlar jinsiga qarab ajralganligida - erkaklar uchun oldi ochiq holatdagi, xotin-qizlar uchun esa oldi yopiq bichimdagi ko'ylak paydo bo'lganligida»[9] deb ta'kidlaydi.

Aholi kiyimlarini qiyosiy o'rgangan R.Ya.Rassudovanning ta'kidlashicha, XIX asrning oxirlariga kelib, ushbu nusxadagi ko'ylaklar bichimida qator o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlar avvalo ko'ylak bichimi kalta va tor, yelkaning ko'ndalang kesimi (yoqani) ozroq dumaloqlashganida ko'rinadi[10].

Transformatsiyaga uchragan kiyimlar avvalo ust va bosh kiyimlar bo'lib, Turkistonning har ikki qismida erkaklarning asosiy ommalashgan kiyimi «yaktak» (yextak) hisoblangan. Ayni davrda yaktak barcha aholining asosiy ustki kiyimi bo'lib, oq va ochroq rangdagi bo'z yoki surp matolardan tikilgan. Etnolog olim U.Abdullaevning ta'kidlashicha, XX asr boshlarida yaktakning old qismini uchburchak shaklda ochib, beliga belbog' bog'lash rusum bo'ldi. Bu paytda asosan musulmon aholi uchun yaktak erkaklarning ichki kiyimi vazifasini ham o'tagan. Erkaklarning yengil ust kiyimlari ichida «qozoqi yoqa», «no'g'ay yoqa» nusxalar ham paydo bo'ladi. Mazkur ko'rinishdagi ko'ylaklar dastlab qozoq va tatarlarda urf bo'lib, keyinchalik esa yonma-yon yashovchi mahalliy (asosan turkiy) xalqlar, xususan uyg'ur orasida ham tarqalgan[11].

Ayol va qizlar ko'ylaklari, asosan, yoshi va ijtimoiy holatiga qarab tikilib tayyorlangan. Ular bir-biridan bichimi jihatidan kam farq qilgan. Odatda, uyg'ur ayollari ko'ylaklari uzun bo'lmagan. Bu haqida yevropalik sayyoh Robert Sha ham o'z sayyohatlarida qashqarlik ayollarning ko'ylaklari juda uzun emas, shalvori (lozimi) ozroq ko'rinib turgan deb, o'zining sayyohat esdaliklarida qayd etadi[12].

Bu fikrlarni uyg'ur milliy kiyimlarini maxsus tadqiq etib, tavsiflagan uyg'ur olimi Islomjon Qosimiy ham tasdiqlab, qashqarlik ayollar ko'ylagi kaltarok bo'lib, shalvorlari tasmali bo'lib, ko'rinib turgan[13.39] deb ta'kidlaydi. Ko'proq ayollar kiyimlariga e'tibor qaratgan tadqiqotchi hududiy emas, balki umumiy tavsif va izoh bergan.

Umuman, ayollar ko'ylaklari rangi va matosi bilan bir-biridan ajralib turgan. Masalan, keksa uyg'ur ayollari yorqin rangli va guldor bo'lmagan, oddiy bo'z yoki paxta matosidan tikilgan «to'g'ri ko'ylak», yosh qiz-juvonlar orasida esa yoqani keng va ko'rkam «qaytarma yoqa» urf bo'lgan. Keyinchalik mahalliy xotin-qizlarning zamonaviy rusumdagi burmacha ko'ylagi tarqaldi. XX asrning 60-yillarida xotin-qizlar kiyimlarida bir qadar modernizatsiya jarayoni kechadi, natijada ayollar orasida «xitoycha ko'ylak» va «yevropacha rusum»dagi ko'ylaklar urfga kiradi[14]. Umuman, turg'un o'rmaning uyg'ur aholisi milliy kiyim-kechaklari mahalliy an'analar ta'sirida o'zgarishga uchray boshlagan. Bu uyg'ur ayollarining bosh kiyimlari, chopon va kamzullarida yanada yaqqol seziladi. Ko'ylak ustidan kamzul yoki nimcha kiyish ko'plab xalqlarga xos bo'lgan. Uyg'ur ayollari orasida «qashqarcha tovar»dan kamzul ancha ommaviy edi. Albatta, kamzullarning bir qancha turlari bo'lib - paxtalik kamzul, avra kamzul, baxmal kamzullar mavsumga qarab kiyilgan. Kamzullar kimxob, duxoba, tovar kabi matolardan tikilib, unga izmatugma qadalgan. Uyg'urcha kamzullarni tugma va tasmasi yonboshdan qadalgan, keyinchalik bu rusumdan qoldi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, hududda hunarmandchilikning, ayniqsa to'quvchilik va tikuvchilikning rivojlanishi, uning etnoslar va madaniyatlararo ta'siri kiyim-kechaklarda ko'proq namoyon bo'ldi.

An'anaviy kiyimlar orasida to'n va chopon barcha turkiy xalqlarga xosdir. Chopon qadimiy kiyim bo'lib, uni ayollar ham kiyishgan. Uning bezakli va tasmalilari, bezaksiz, tugmasizlari ham bor. Qashqarliklar choponlarining ko'krak qismiga naqsh bezak yoki tasma qo'shib tikilgan. G'uljada tikilgan choponlar ham o'zining bezaklari bilan boshqalardan ajralib turardi. Sayohatchi olim N. M. Prejevalskiy, qashqarlik ayollar mavsumga qarab ikkitagacha chopon kiyganiga, guvoh bo'lganini yozadi[15]. Ustki kiyim hisoblangan chopon uzun bo'lib, odatda ayollar chopon ustidan belbog' bog'lamaydi. Ayollar choponlari huddi kamzul kabi qimmatbaho matodan yoki «qashqarcha tovar»dan tikilgan.

Mavsumiy qishki kiyim hisoblangan to'nning ham bir qancha turlari mavjud. Avra to'n, qora to'n nusxalari ommalashgan edi. Ko'pincha to'n iborasi o'nida chopon iborasi ishlatiladi. Farg'ona vodiysida yashayotgan qashqar xo'jalari hamisha qora to'n kiygan va bu kiyim ularning jamiyatdagi mavqeini ham ifodalagan[16]. Erkaklarning belbog'i salobat va jamiyatdagi mavqeni ifodalash bilan birga katmon vazifasini ham bajargan. Shu sabab badavlat uyg'ur ikki - uchtagacha belbog' bog'laganlar.

Bosh kiyim, avvalo, xalqlarning yuksak madaniyatidan boxabar etuvchi jihat hisoblanadi. Bosh kiyimlari ham mavsumga, jins va yoshga, hamda ijtimoiy mavqeiga qarab kiyilgan. Keng tarqalgan do'ppi barcha yosh va jinsdagilar uchun asosiy bosh kiyimi hisoblangan. Erkaklar do'ppilari bir-birlaridan tuzilishi, tikilishi, gul-naqshlari bilan farq qilib, Qashqar va G'ulja do'ppi nusxalari Farg'ona vodiysida tayyorlangan do'ppilariga deyarli o'xshash bo'lgan. Toshkent, Marg'ilon, Namangan, Qo'qon do'ppi nusxalari g'arbiy va sharqiy mintaqalardagi barcha etnik jamoalarda keng tarqalgan bo'lib, uyg'ur orasida ilgari vadiyda tayyorlangan do'ppilar mashhur edi[17]. Qashqarda erkak do'ppilar oq, qora, to'q ko'k rangdagi las, baxmal

matolaridan tikilgan. Tikilish va tayyorlash uslubiga ko'ra, vodiya tayyorlangan do'ppilar amalda bir xil bo'lgan. Sharqiy turkistonlik uyg'urlik bayram liboslari ichida «poshsho do'ppi» deb atalgan bosh kiyim alohida o'rin egallaydi. Bunday do'ppilar vodiya tayyorlangan do'ppilardan tepa qismining baland va kengligi bilan ajralib turgan. Hatto, Farg'onada yashab turgan uyg'urlik o'tgan asrning 60-yillarigacha «poshsho do'ppi»larini qadrlab kiyishgan. Ba'zan erkaklarida ham to'q ko'k rangdagi baxmal yoki guldor, dumaloq shakldagi nusxalari uchraydi[18]. Qashqar va Farg'onada vodiysida do'ppilarga bodom yoki qalampir nusxasi oq rangdagi ipak bilan tikilgan. Xuddi shunday ko'rinishdagi oq ipak bilan tikilgan do'ppilarni Xo'tan va Qashqar erkaklari kiyishgan[19.17]. Shunga o'xshash «tus do'ppi»(chust do'ppi)lar Turkistonning har ikki mintaqasida urfga kirgan edi[20.146]. Bundan tashqari, chorvador qirg'izlar bilan aralash yashovchi uyg'urliklarida ham uchragan.

Qishki issiq bosh kiyim «bo'ruk» ancha qadimiy hisoblanadi. «Devoni lug'otit turk» asarida «bo'rk - qalpoq bosh kiyim» ekanligi aytilgan[21]. Turkiy xalqlar orasidagi mashhur "Boshsiz - bo'rk bo'lmas, totsiz - turk bo'lmas" maqoli bo'rk(bosh kiyim)ning turkiylar uchun qadrli ekanini ifodalagan. Bo'rkning ikki xili - do'ppisimon va telpak ko'rinishdagi nusxalari bo'lib, uni tikishda hayvon terisi va mo'ynasi ishlatilgan[22].

Xotin-qizlar orasida ayni «paranji» atamasi mavjud bo'lmasada, musulmonlarga xos bo'lmagan yuzini ochib yurgan deb aytish ham to'g'ri emas. Ular chimmatga o'xshagan «oq pija» bilan yuzini yopgan. Faqat yuzni to'sgan «pija»lar paranji-chachvonga qisman o'xshab, oq rangli shol ro'molni ham eslatadi. Tadqiqotchi L.A.Chvirning qayd etishicha, Qashqarda «oypija», «oqpija», Yorkent va Oqsuda «lachak», Turfonda «chibat» deb nomlangan yopinchiq urf bo'lsa, G'ulja, Kuchor, Xami kabi joylarda ayollar yuzini yopishi majbur bo'lmagan. Keyinroq, Farg'onada vodiysiga ko'chib o'tar ekanlar mahalliy musulmon aholi, asosan, o'zbeklar ta'siriga tushgach paranji-chimmat yopinishni odat qiladilar.

Xulosa va takliflar. Qisqacha aytganda, uyg'ur va o'zbek aholi kiyim-kechaklari orasida farq katta emas. Kiyimlar va matolarning uyg'urcha nomlarining o'zbekchadan katta farq qilmaganligi, masalan, oypija(paranji), chumbat (chimmat), kimxob, shoyi, do'ppi deb nomlanganligi ham ularning o'zagi bir ekanligini bildiradi.

Xullas, uyg'ur aholining milliy kiyim-boshlarida hududiy xususiyatlar ko'proq kuzatilgan. Yangi ijtimoiy – ma'naviy muhit, turli millatlar ta'sirida moddiy madaniyatning ushbu yo'nalishida transformatsiya jarayoni jadal kechdi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. –Тошкент, Янги аср авлоди, 2005.
2. Губаева С. С. Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX в (Этнокультурные процессы). – Ташкент: Фан, 1991.
3. Чвырь Л. А. Об изучение художественных ремесла уйгуров// Восточный Туркестан и Средняя Азия. – М: Наука, 1984.
4. Матбобоев Б. Қадимги Фарғона аҳолисининг кийим-бошлари тарихига доир (археологик материаллар асосида) // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. –Тошкент, 2004.
5. Сухарева О.А. Опыт анализа покровов традиционной «туникаобразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции // Костюм народов Средней Азии.-М: Наука,1979.
6. Рассудова Р. Я. Сравнительная характеристика мужской одежды населения Ферганско-Ташкентского региона (XIX–XX вв) //Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука,1989.
7. Махова Е. И. Некоторые элементы киргизского национального костюма // Костюм народов Средней Азии. – М.:Наука,1979.
8. Валихонов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том II. – Алма-Ата: АН КазССР, 1962.
9. Чвырь Л. А. Уйгуры Восточного Туркестана и соседние народы в конце XIX– начале XX в. – М.:1990.
10. Рассудова Р. Я. Сравнительная характеристика мужской одежды населения Ферганско-Ташкентского региона (XIX–XX вв) //Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука,1989.
11. Ша Р. Очерки Верхней Татарии, Яркенда и Кашгара. – СПб., 1872.
12. Касимий И. Уйгурский национальный костюм. –Алматы: Наш мир, 1996.
13. Пржевальский Н. М. Этнографическое изучение уйгуров в 70–80-х годах XIX века // Этнографическое изучение уйгуров Восточного Туркестана русскими путешественниками второй половины XIX века. – Алма-Ата, 1975.
14. Захарова И. В. Материальная культура уйгуров Советского Союза / СЭС. Вып. II. – М: 1959.
15. Захарова И. В. Материальная культура уйгуров Советского Союза... – С. 275–276.
16. Каримова Р. У. Традиционные художественные ремесла и промыслы уйгуров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
17. Каримова Р. Традиционные художественные ремесла и промыслы уйгуров... – С. 146.
18. Махмуд Кошғарий. Девони луғотит турк. – Тошкент: 1960. Т. 1.